

De andere afslag

De andere afslag

Hoe had het leven anders kunnen lopen?

Jeroen Hopster

AUP

Afbeelding omslag: 'Businessman with hat in front of two roads',
Ollyy/Shutterstock.

Ontwerp omslag: Moker Ontwerp

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 323 6

e-ISBN 978 90 4853 316 9 (pdf)

e-ISBN 978 90 4853 317 6 (ePub)

NUR 730

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© J.K.G. Hopster / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Jij ziet dingen en zegt: “Waarom?”
Ik droom dingen die er nooit waren en zeg: “Waarom niet?”
– George Bernard Shaw, *Terug naar Methusalem* (1922)

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	13

DEEL I LEVENSLLOOP

1. Geboorte	23
2. Hoe teken je een levenspad?	29
3. Wie had ik kunnen worden?	37
4. De niet genomen weg	45
5. Maakt één verandering alles anders?	53
6. Why me?	61
7. Had ik maar...	67
8. Een pad zonder bestemming	73
9. Liefde en dood	81

DEEL II GESCHIEDENIS

10. Fictie en werkelijkheid	91
11. Geschiedenis herschrijven	99
12. Dominotheorie	107
13. Ligt de toekomst open?	115
14. De filosofische snijtafel	123
15. What if...	131
16. Toeval en onvermijdelijkheid	137
17. Hoe mogelijkheden veranderen	145

DEEL III EVOLUTIE

18. Het butterfly-effect	157
19. De fusie	167
20. Evolutionaire verbeelding	177
21. De aarde als laboratorium	185
22. Sapiens: een schitterend ongeluk?	195

BESLUIT

23. Eenmaligheid	205
Noten	215
Literatuur	223
Register	227

Voorwoord

Een boek is – net zoals een idee, of een organisme – metselwerk. De bouwstenen zijn bestaande woorden, denkbeelden en inzichten, die de auteur op originele manier met elkaar verbindt. Het fundament waar dit boek op voortbouwt is een gedachte-experiment van de Amerikaanse paleontoloog Stephen Jay Gould (1941-2002): *replaying the tape of life*. Stel dat we de evolutie van het leven op aarde zouden terugspoelen naar haar beginpunt, grofweg vier miljard jaar geleden, en opnieuw afspeelden. Zou de evolutionaire geschiedenis zich net zo ontvouwen als in eerste aanleg? Geenzins, betoogde Gould: de loop van de evolutie voert langs tal van onbewandelde paden en had met gemak een andere wending kunnen nemen, met een onherkenbare soortenwereld als resultaat. Dat *Homo sapiens acte de présence* zou geven stond niet in de sterren geschreven.

De onbestemdheid die Gould herkende in het evolutieproces kunnen we ook herkennen in de menselijke geschiedenis. Van tal van oorlogen lag de uitkomst op voorhand niet vast, van veel leiders hing hun greep naar de macht aan een zijden draadje. Ook voor sommige uitvindingen, wetenschappelijke inzichten en culturele gebruiken – misschien wel voor de ontwikkeling van hele beschavingen – geldt dat zij, in ieder geval in sommige opzichten, gemakkelijk een andere richting hadden kunnen opgaan. In welke opzichten? Hoe anders? Hoe kunnen we dat weten? Dat zijn de vragen waar dit boek op ingaat.

Zulke vragen kun je ook stellen over je eigen levensloop. Waren er kantelpunten in jouw leven, waarbij één specifieke gebeurtenis de aanzet gaf om een heel nieuw pad in te slaan? Wat als je een andere keuze had gemaakt? Hoe waren de

zaken gelopen? Hoe nuttig – of contraproductief – is het om daarbij stil te staan?

De andere afslag is een verkenningstocht langs de afslagen van drie paden: ons levenspad, het pad van de geschiedenis en de loop van de evolutie. Evolutie, geschiedenis en levensloop vormen op het eerste gezicht een bont gezelschap, maar ze hebben een overeenkomstige structuur: alle drie zijn het processen die zich ontvouwen in de tijd en daarbij een eigen dynamiek genereren, die op voorhand niet in detail is uit te tekenen. Het is een dynamiek die steeds nieuwe vormen aanneemt, mogelijkheden aanboort en richtingen inslaat. Hun traject is niet uitgestippeld, maar ontstaat gaandeweg.

Historici benaderen zogenaamde *what if*-scenario's vaak door uit te vlakken: schrap de neus van Cleopatra, de Industriële Revolutie of Hitler uit de geschiedenis, en analyseer hoe de geschiedenis zich zonder hen had voltrokken. Voor dit boek geldt dat de totstandkoming door twee verdwijningen in het bijzonder zou zijn verhinderd: die van Tom Eijsbouts en van Inge van der Bijl. Tom zette mij – hij als scriptiebegeleider, ik als filosofiestudent aan de Universiteit van Amsterdam – op het spoor van Gould. Jaren later begonnen wij samen te schrijven aan een ander manuscript, een filosofie van het toeval. *De andere afslag* is zonder twijfel schatplichtig aan onze gesprekken over toeval, tijd, en de historische aard van de werkelijkheid: die gesprekken behoren tot de bouwstenen waar ik in dit boek op voortmetsel.

Inge van der Bijl van uitgeverij AUP initieerde in 2016 de samenwerking waar dit boek het resultaat van is. Ik dank haar voor haar begeleiding en vertrouwen in het project. Ook dank ik de anderen die op enige manier hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek, in het bijzonder Herman Philipse, Han de Wit, Maarten Boudry, Regine

Dugardyn, Folkert Hopster, Michael Klenk, Joeri Witteveen, Niels van Miltenburg, Renée Hopster, Paul Hopster, Max Joles, Robbert Striekwold, Eelco Dijk, Thomas Krause en Bram Kleiweg de Zwaan.

Dit boek draag ik op aan Giuseppe, wiens levenspad het mijne werd. Met jou wil ik de eenmaligheid vieren.

Inleiding

Hoe duf en dood zou een geest zijn die in een ontkenning uitsluitend een ondoorzichtige hindernis zag! Voor een levendige geest ligt een wereld van mogelijkheden in het verschiet.
– Douglas Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach* (1979)

Ik hoop mijn lezers, indien van niets anders, van twee dingen te overtuigen. Ten eerste dat het antwoord op de vraag hoe het leven anders had kunnen lopen meer is dan voer voor speculatie. Menigeen schijnt dat te denken: over hoe het anders had kunnen lopen valt niets te zeggen. Dat is puur giswerk, onwetenschappelijk en ahistorisch. Onder academische filosofen en historici is dat de standaardopvatting – en die opvatting is verkeerd.

In de hoofdstukken die volgen neem ik jullie mee naar de wereld van mogelijkheden, reik ik denkfiguren aan om die wereld gestalte te geven, en andere hulpmiddelen om daarin je weg te vinden. Het eerdergenoemde gedachte-experiment van Gould – spoel de tijd terug, maak een kleine aanpassing in de begincondities van onze evolutie, en speel de film van het leven opnieuw af – is zo'n denkhulpmiddel. De zuiverheid van Goulds experimentele opzet is voorbehouden aan gedachte-experimenten – geen wetenschapper kan de proef op de som nemen – maar dat betekent niet dat we niets zinnigs over de uitkomst kunnen zeggen. Toegegeven, in de wereld van '*what if*-vragen' bereiken we vaak geen absolute zekerheid, maar aan dat ideaal kunnen tal van respectabele wetenschappen niet voldoen. Wél kunnen we greep krijgen op de plausibiliteit van verschillende

scenario's. De eerste ambitie van dit boek is om daar de juiste methode voor te vinden.

Mijn tweede ambitie is om aannemelijk te maken dat de toekomst niet in de sterren staat geschreven – en als je daar al lang en breed van overtuigd was, je besef van de implicaties te verdiepen. Wij hebben het vermogen om ons eigen pad te kiezen en de loop van onze geschiedenis te beïnvloeden. Sommigen identificeren dat vermogen met onze 'vrije wil', maar het is mij niet specifiek om die notie te doen; het onderwerp is al omvattend genoeg. En de focus ligt elders: niet (alleen) op de handelingsmogelijkheden waarmee we de geschiedenis kunnen beïnvloeden, maar op de *historische mogelijkheden* die zich in onze wereld hebben voorgedaan.

Horoscooplezers en *new age*-filosofieën die gewag maken van voorbestemde gebeurtenissen en fatalistische levenslijnen zijn niet onschuldig. Er gaat een zekere schoonheid en beroering uit van het besef dat de dingen anders hadden kunnen lopen. Wie dat besef mist blijft niet alleen achter met verarmd inzicht, maar ook een armere belevingswereld.

Bovendien miskent de fatalist dat juist de ongewisheid van de toekomst cruciaal is voor de waarde en betekenis van ons handelen. Dat is de praktische boodschap van dit boek – een boodschap die kan helpen om te evalueren wat van waarde is in het leven, welke prioriteiten te stellen en welke keuzes te maken. *What if*-scenario's zijn niet zomaar gedachtespelletjes. Ze doordringen ons ervan welk verschil wij maken: hoe bepalend de politieke leiders die wij verkiezen zijn voor de loop van de geschiedenis, en welke impact onze productie en consumptie heeft op de levensduur van vele soorten, de staat van onze planeet en uiteindelijk ook op de loop van onze eigen evolutie.

We kunnen die praktische boodschap ook dichter bij onszelf zoeken. Er zijn meerdere wegen die we in het leven kunnen bewandelen, maar het leven zelf leven we slechts één keer – en dat betekent dat de wegen die we inslaan ertoe doen. Dat besef scheidt een basis om waarde en betekenis te vinden, binnen de kaders van een eenmalig bestaan.

Twee spelregels

Een oom vertelde mij eens, lang geleden, dat hij in een vorig leven als straaljagerpiloot meevocht in de Koreaanse Oorlog. Ik hoorde het aan als kind en vond het machtig interessant. Niet dat ik er veel geloof aan hechtte; het was het spel van de verbeelding dat me trok. Wat heerlijk dat je over vorige levens vrijuit kon associëren.

Als filosoof is reïncarnatie een thema waarmee ik minder makkelijk uit de voeten kan. Filosofen zijn op zoek naar analyse en systematiek; de verbeelding van mijn oom leek niet te worden gedreven door logica of begrensd door bewijs. Waarin kun je allemaal reïncarneren? Mensen, dieren, planten? Hoe ben jij dan nog jij? Reïncarnatie lijkt een spel zonder regels, een recept om verstrikt te raken in onoplosbare vraagstukken over identiteit.

Toch ligt er in voorstellingen zoals die van mijn oom een zekere wijsheid besloten, namelijk dat er op voorhand tal van plaatsen en tijden zijn waarop iemand ter wereld kan komen. Dat je niet in de zestiende eeuw bent geboren maar vier of vijf eeuwen later, niet in Afrika maar in Europa, niet als koe maar als mens, niet als man maar als vrouw, dat zijn stuk voor stuk zaken die in zekere zin toevallig zijn. Ze zijn, allicht, noodzakelijk voor wie jij nú bent, maar er is een reële zin waarin het een kwestie van geluk is geweest, of juist domme pech, in welk bestaan je in de eerste plaats geworpen wordt.

Reïncarnatie gaat over het leven waarin je terecht komt. Je kunt je echter ook afvragen hoe de dingen anders hadden kunnen lopen, *gegeven* het leven waarin je terecht bent gekomen. Had je in dit leven straaljagerpiloot kunnen worden? Per individu zal het antwoord verschillen. Misschien heb je een oogafwijking of vliegangst; in die gevallen behoorde een carrière als piloot niet tot de reële mogelijkheden die voor jou openstonden. Er is, met andere woorden, een bepaalde logica van wat in een mensenleven mogelijk is, een logica die per mensenleven kan verschillen.

De eerste spelregel van dit boek is om die logica te volgen. Oftewel, wanneer ik vraag hoe het leven anders had kunnen lopen, dan bedoel ik daarmee: anders vanuit (nagenoeg) dezelfde beginpositie. Die spelregel maakt het onderwerp behapbaar, geen kwestie van *anything goes*. Bovendien maakt die het onderwerp relevant voor onszelf: we blijven dicht bij het echte leven en de echte geschiedenis.

De tweede spelregel heeft te maken met de invulling van het werkwoord 'kunnen'. Mogelijkheden – dat wat zou *kunnen* gebeuren – komen in verschillende soorten en maten. Soms doelen we ermee op onze handelingsmogelijkheden: ik kan op dit moment een ei gaan bakken of de politie bellen. Soms spreken we over wat logisch, fysiek, biologisch, geografisch, financieel of technologisch mogelijk is. Kan ik vanavond nog op het vliegtuig naar Japan stappen? Logisch gezien kan dat heel goed, maar ik sta niet op het vliegveld en heb evenmin de intentie om zonder duidelijk motief een duur ticket aan te schaffen. De geografische barrière legt een beperking op aan mijn handelingsmogelijkheden. Bovendien maakt alleen al mijn intentie dat er geen sprake is van een historische mogelijkheid – in ieder geval niet een die zich bijna had voltrokken.

De mogelijkheden waar dit boek over gaat zijn als gezegd historische mogelijkheden. Meer specifiek: *aangrenzende* historische mogelijkheden.¹ Daarmee bedoel ik mogelijkheden die zich, historisch gezien, wél bijna hadden voltrokken. Zulke mogelijkheden zijn tijdsgebonden: wat op het ene moment kan, kan op het volgende moment niet meer. En omgekeerd: een mogelijkheid die nu nog ver van ons aflight, is straks misschien nog maar één stap van de werkelijkheid verwijderd.

Historische mogelijkheden zijn gebonden aan een aantal beperkingen waar handelingsmogelijkheden niet aan gebonden zijn. Had Hitler de superioriteit van het Joodse ras kunnen prediken? Qua handelingsmogelijkheden had hij dat best kunnen doen, maar historisch gezien is die mogelijkheid niet realistisch. Het was nimmer een aangrenzende afslag op het pad van de geschiedenis.

Verbeelding en analyse

Het is niet eenvoudig om je een voorstelling te maken van hoe de geschiedenis anders had kunnen lopen, die niet gekleurd is door hoe de geschiedenis zich feitelijk heeft voltrokken. Gewenning stompt onze fantasie af, zoals een pompbediende de benzinelucht niet meer ruikt. Om die fantasie van nieuwe voeding te voorzien loont het om films te kijken en romans te lezen. Zelfs een geschiedenis- of evolutieboek kan al een eind op weg helpen. Nog maar enkele generaties geleden leefden er reusachtige olifantsvogels op Madagaskar en maakte de mens per zeppelin trans-Atlantische passagiersvluchten. Had de geschiedenis die wegen niet verder kunnen vervolgen?

Ons verbeeldingsvermogen is begrensd: we vormen ons een beeld van de wereld die we niet kennen, naar analogie van de wereld die we wél kennen. Het is zaak om ons daar

niet door in de luren te laten leggen, de verbeelding los te trekken van geijkte scenario's en verder te kijken dan bekende voorbeelden. De grenzen van de mogelijkheid, immers, zijn ruimer dan die van de werkelijkheid.

Tegelijkertijd moeten we ook paal en perk aan de verbeelding stellen. Wanneer de verbeelding de vrije loop krijgt, onbeteugeld door het kritische verstand, dan levert reflectie over hoe de dingen anders hadden kunnen lopen geen filosofisch inzicht op. In goede filosofie is de verbeelding een instrument van de analyse.

Behalve analyse draait filosofie ook om synthese – connecties zoeken en verbindingen leggen. Ik zal in mijn analyse putten uit verschillende denktradities, waaronder het existentialisme, stoïcisme, taoïsme, boeddhisme en atheïstisch humanisme, en me beroepen op de ideeën van verscheidene historici, biologen, psychologen, economen, dichters en schrijvers. Geen van hen volg ik op de letter. Ik gebruik de inzichten van deze scholen en denkers als een reservoir, en pik eruit mee wat bruikbaar is voor het betoog. Natuurlijk dient er wel enige samenhang te bestaan tussen de opgepikte denkbeelden en ideeën. Maar dat is nu juist één van de aardigheden van dit onderwerp: het is mogelijk om daarover ideeën uit zeer uiteenlopende bronnen bijeen te brengen, van poëzie tot paleontologie, die elkaar steunen en verscherpen.

Vooruitblik

We hebben geen voertuig om terug te reizen in de tijd, en geen klokkensleutel om de tijd zelf terug te draaien. We leven slechts één keer. Betekent dat niet dat ieder aanknopingspunt om te achterhalen hoe de dingen anders hadden kunnen lopen ontbreekt?

Geenszins. Het leven als geheel is weliswaar onherhaalbaar, maar binnen dat leven zien we voortdurend herhalingen

optreden – en ook zaken die zich juist nooit herhalen. Een kind verwekken is voor veel moeders een herhaalbare aangelegenheid, maar welke genen je dat kind meegeeft is bij iedere zwangerschap anders. Dat geldt ook voor andere gebeurtenissen: vaak kunnen we behoorlijk goed inschatten of die bij herhaling hetzelfde waren gelopen, of anders hadden uitgepakt.

Hoe onderzoek je de herhaalbaarheid van een mensenleven? Bijvoorbeeld door eeneiige tweelingen te observeren, wier levens vanuit zeer verwante beginposities vertrekken. Hoe test je de herhaalbaarheid van de menselijke geschiedenis? Bijvoorbeeld door verschillende beschavingen te vergelijken, die zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld. En van het evolutieproces? Bijvoorbeeld door te bestuderen welke variaties en overeenkomsten er bestaan tussen de levensvormen die gedurende miljoenen jaren op onze planeet zijn geëvolueerd. Daarover gaan de drie delen van dit boek: de loop van een mensenleven, van de geschiedenis en van de evolutie, en de vraag welke aspecten daarvan in de sfeer van het toeval vallen, en welke in de sfeer van de onvermijdelijkheid.

Het leven had anders kunnen lopen, maar zal daar de kans niet toe krijgen: het speelt zich maar één keer af. In het slothoofdstuk ga ik in op de spanning die dat oplevert. Die spanning, betoog ik, raakt aan een diepere laag van de menselijke waardering. We kunnen een historische afslag, eenmaal gepasseerd, niet meer terughalen, in weerwil van de vele mogelijkheden die op voorhand bestonden. Dat gegeven is een bron van tragiek, maar ook van opluchting, vreugde en dankbaarheid. Het geeft emotionele kleur en verdieping aan die ene mogelijkheid, soms één uit miljoenen, die zich wél heeft gerealiseerd.